

Ilm ja vanasõnad

Kui sa ilmast õpetust saad, küll siis targemaks lähed.
Tarvastu vanasõna

Kui Kuul on ring ümber, tuleb sadu ja tuult.

„Enne kui hakkate minuga vestlema, defineerige oma mõisted,“ olevat kunagi kuulutanud Voltaire. Mis on ilm? „Ilm on selline sõna, mida öeldes on kõik äkki täis ootamatust või avarust“, on väitnud võro kultuuritegelane Kauksi Ülle.

Tõepoolest – nagu teisteski soome-ugri keeltes, on ka eesti keeles kasutusel üks ja sama sõna ilma kui pidevalt muutuva atmosfääri oleku ning maakera koos seda asustava inimkonna või maapealse elu vms kohta. Avarusele viitavad ka liitsõnad, milles ilm esineb, kirjeldades nähtusi tervikuna, omaette süsteemina: välisilm, vaimuilm jne.

Nii vähemalt defineeritakse ilma eesti keele seletavas sõnaraamatus (2009). Sama sõnaraamatu järgi on vanasõna 'kokkusurutult sõnastatud ja sisuliselt lõpetatud mõttetera, rahvaluule lühivorm'.

Vanasõnadesse on talletatud iidne rahvatarkus – vanasõnal on kuldsisu sees. Iseasi muidugi, kas neid mõtteteri ja teadmisi ka tänapäeval kasutada saab ning kas me üldse oskame neid õigesti lahti mõtestada.

Paarkümmend aastat tagasi avaldasin vanasõnade uue klassifikatsiooni, mille kokkuvõtte ilmus ajalehes Sirp ja Vasar 18. juulil 1986. Kõige üldisemas loikes võib vanasõnu jaotada analoogiliselt kunstiga kahte ossa: tarbe- ning tarbetud vanasõnad. Lihtsamalt öeldes nood teised ainult kommenteerivad kõigile arusaadavaid fakte (iga päev pole pühapäev).

Ilmaprognoosid ja tarbevanasõnad

Ilma on alati püütud ette kuulutada nädalateks, kuudeks, aastaegadekski. Vanasõnad, nagu kui pole talve talve ajal, pole ka suve suve ajal, viivad tahtmatult mõttele, et meie esivanemad tunnetasid alateadlikult energia jäävuse seaduse olemust ehk maakera kiirgusbilanssi.

Tegelikult pole leitud head statistilist seost ülejäägmiste aastaegade (talv-suvi, kevad-sügis) vahel. Näiteks järgneb külmale talvele 80–90% juhtudel külm või normilähedane kevad, umbes 60%-le juhtudest aga normis, st keskmise suvi.

Osal ennustustest aga pre-

valeerib vanasõna vorm sisu üle: kui seitsmevannapäeval sajab, siis sajab seitse nädalat jutti. Õudne mõeldagi, kui see nii oleks...

Pühakutega seotud päevad olid olulised sesooniprognoside tegemiseks. Tõnisepäevane (17. jaanuar) päike viitas ilusale suvele (ja mis veelgi tähtsam – mehed pidid terved ja targad püsima), jaagupipäeva (25. juuli) käo kukkumine kuulutas pikka sooja sügist jne.

Väga oluline päev eestlaste kalendris on teatavasti madisepäev ehk vabariigi aastapäev (24. veebruar). Sel ajal on veel pool lumest taevast, karud keervad koopas külge, puupunnid ning sitajunnid hakkavad lund vihkama (pole ka mingi ime – päikese kõrgus küündib siis 22 kraadini, soojendab juba). Peetakse paraade (alati küll ilm ei luba) ja vastuvõtte. Me esivanemad teadsid hästi niiskuse väärtust erinevatel aastaagadel:

'kevadepalu vihma, sügisel saab seda ilmagi' (kevadine sademehulga norm aastaist 1981–2010 on Eesti keskmisena 110, sügisene 201 mm). Huvitaval kombel sõltuvad säärsed väärtushinnangud elupaigast. Võrreldes: 'vihmalatse naarava, kuiva latse ikeva' (Nõo) ja 'põua lapsed naeravad, vihmalapsed nutavad' (Laiuse). Vanasõnad räägivad üksteise vastu. Ja selles seisnebki rahvatarkus, nendib Stanisław Jerzy Lec.

Pikaajaliste prognoosidega on teatavasti kimpus ka kaas-aegsed sünoptikud, mis siis veel rääkida nn ilmatarkadest. Juba kuulus Vadim Želnin kurtis, et loodus on „ära tsurgitud“.

Seevastu need lühiajalised prognoosid kohalike tunnuste järgi, mis põhinevad ottsel vaatlusel ja kogemusel, on enamikus teaduslikele määratlustele vastavad. Paljud tähelepanekud alates optiliste nähtuste kohta atmosfääris kuni elusa looduse märkideni on arvestatavad ka tänapäeval.

Järgnevas mõned näited vanarahva ennustustest lühema aja kohta koos selgitustega. 'Kui kuul (päikesel) on ring ümber, tuleb sadu ja tuult' – kõrged kiudpilved ennustavad sooja fronti saabumist. 'Loodetuul on taevaluud' – tsükloni lahkumisel pöördub selle külmas sektoris tuul loodesse, pilvisus väheneb.

'Kui õhtuks tuul tõuseb, läheb sajule.

Kui udu tõuseb üles, tuleb vihma' – läheneb tsüklon. 'Kui kärbsed on tigidad, tuleb vihma'. See vanasõna keh-tivat väga paljudes maades. 'Kui kukk kireb hommikul sõn-nikuhunnikul, siis kas läheb või ei lähe sajule' – üks täpsemad saksa vanasõnu.

Ebatäpne sünoptikute vaate-nurgast on aga 'idast tuleb hää ilm, idast tuleb paha ilm, idast tuleb maailma ots' – suvised antitsüklonid Venemaa kohal kindlustavad ju ilusa ilma. Osa vanasõnu on klimatoloogia seisukohast õiged.

Mõnel aastal on tõepoolest nii, et suvi käib talve järele – vahel jäävad varakevad ja kevad tõesti vahele.

Näiteks 1993. aasta 20. aprillil sadas veel lund, 25. aprillil algas aga tõeline suvi! Esivanemad teadsid hästi, et sinne ilmastik on eriti muutlik aasta lõpupoolel: 'Sügisest ilma ega lapse perset või iial uskuda'. Käesoleval ajal on igati kohane Tõstamaa kandi vanasõna 'uhkus ajab ilma hukka'. Liigne tarbimine on teatavasti ilmale, täpsemalt kliimale, kahjulik ning suurendab ökoloogilist jalajälge. Mullateadlasi ning agrometeoroloogide paneb pead kratsima Setomaa vanasõna 'vihm on savimaale sitt'. Kas taevavesi on taolisele mullale halb (vesi jääb mulla pinnale) või säilitab savipinnas põua ajal paremini niiskust, on väetise eest? Kas 'sitt on põllumehe jumal' tähendab, et ilmataat nõogib talumeest?

Veel tarbevanasõnu

Paljud vanasõnad on nii vanad, et neid õigesti mõista on võimalik vaid siis, kui tead nende tekke ajaloolist tagapõhja. Paar näidet. 'Varga peas põleb müts' või 'ausat meest ei hammusta keegi' pärinevad ajast, mil hiietargad püüdsid avastada kurjategijaid katsete või autosugestiooni abil.

Folkloristid mõistatavad aastakümneid, kuidas on tekkinud hulk nn desorienteerivaid vanasõnu, nagu 'lehm lüpsab suust, kana muneb nokast'. Selle peale võiks tulla vaid eluvõoras linnasaks. Iga maainimene teab väga hästi, et lehma lüpsatakse udarast ning kana muneb kloaagist.

Tänapäeval kõlbab hulk tarbevanasõnu loosungeiks ehk moodsalt slogan'eiks. Riigi-

kogusse näiteks 'jookseb jutt, jookseb töö, moesalongi 'kuda mees, nõnda hilbud'. Haiglatesse sobiks 'aeg kõik asjad parandab'; 'ilus nägu, paha magu' (gastroenteroloogia osakond), 'ühaksa korda mõõda, üks kord löika' (kirurgia) või 'jooksja riist ei pea vett' (spordimeditsiin).

Kõrgkooli mõne teaduskonna seinale sobiks 'parem tark ja vaene kui rumal ja rikas'. Pere-

konnandlaine (elukaaslane valiku hõlbustamiseks) 'kel palju karvu, sel palju armu', 'kenal naisel kerge käsi' või 'kes ühtegi ei taha, see kahte ei saa'.

Loosungeiks ei kõlba näiteks ajalooinstituuti 'kes vana asja

meelde tuleb, sel silm peast välja' ega tuletõrjedepoosse 'kui tuli juba räästas, kes siis enam kustutab'. Põlema jääks sel juhul 81,9% tulekahjust. Rahvateaduslikud vanasõnad näitavad meie esivanemate teadmisi. Paar näidet. 'Vaikne vesi, sügav põhi' (tõepoolest on Vaikne ookean maailmamere sügavaim osa).

'Pea suu kinni, siis seisab selg terve' (tuuletõmbus tekitab radikuliiti), 'tatisem nina, targem laps' (sobib koolikatseteks?).

Ajad muutuvad. Alatiseks on kadunud kõnepruugist 'töö on lollil lõbu', enam kasutatakse 'töö kiidab tegijat'. Elukestva

FOTO: MARTIN MARK / WIKIPEDIA

õpingu puhul on muutunud tarbetuks vanasõna 'ühaksa ametit, kümnes nälg'.

Parem lühike lõpetus kui pikk lori.

Artikkel ilmus selle aasta novembri-detsembri Hori-sondis, mis tutvustab lähemalt erinevaid keeleteaduse uurimisteemasid.

Ain Kallis

Ain Kallis (1942) on meteoroloog, klimatoloog ja publitsist. Tema peamine uurimisvaldkond on Eesti kiirguskliima. Töötab peaspetsialistina Eesti keskkonnaagentuuris.

ALATI HUVITAVAD JA USALDUSVÄÄRSED KAASLASED!

Eesti Mets
AJAKIRI METSAHUVILISELE
Eesti Mets vahendab metsandust tasakaalukalt
Hendrik Rebane
Päästetud ja Eesti Metsajärgi

Eesti Loodus
ASJATUNDLIK KAASLANE
Ajakiri, mis on Eestimaa looduse vääriline
Ain Kallis, Tarmo Kõrre, Jaan Aru
Eesti Looduse ajakiri

horisont
AJAKIRI
TEADMISHIMULISELE
Horisont arendab aju
Jaan Aru
Päästetud ja Eesti Metsajärgi

Telli nüüd jõuluhinnaga!
www.tellimine.ee/loodusajakirjad-kampaania
või helista 617 7717